

11. Shebanin, V. S. (2007). *Stratehiya innovatsiynoho rozvytku ahrarnoyi osvity i nauky v suchasnykh umovakh [Strategy of innovative development of agrarian education and science in modern conditions]*. *Ekonomika APK*, 5, 33-35 (in Ukr.).

ДАНИ ПРО АВТОРІВ

Макаренко Петро Миколайович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки підприємства

Полтавська державна аграрна академія
вул. Сковороди, 1/3, м. Полтава, 36003, Україна
e-mail: mpm0907_1949@ukr.net

Пілявський Володимир Ілліч, кандидат економічних наук, докторант
Міжнародний університет бізнесу і права
вул. 49 Херсонської Гвардійської дивізії 37а, м. Херсон, 73039, Україна

ДАННЫЕ ОБ АВТОРАХ

Макаренко Петр Николаевич, доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономики предприятия

Полтавская государственная аграрная академия
ул. Сковороды, 1/3, м. Полтава, 36003, Украина
e-mail: mpm0907_1949@ukr.net

Пилявский Владимир Ильич, кандидат экономических наук, докторант
Международный университет бизнеса и права
ул. 49 Херсонской Гвардейской дивизии 37а м. Херсон, 73039, Украина

DATA ABOUT THE AUTHORS

Makarenko Petro, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Enterprise Economics
Poltava State Agrarian Academy
str. Skovoroda, 1/3, Poltava, 36003, Ukraine
e-mail: mpm0907_1949@ukr.net

Piliavsky Volodymyr, candidate of economic sciences, doctoral student
International University of Business and Law
str. 49 Kherson Guards Division 37a, Kherson, 73039, Ukraine

Подано до редакції 12.03.2019

Прийнято до друку 24.03.2019

УДК 338.43

<https://doi.org/10.31470/2306-546X-2019-41-35-46>

ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ РОЗВИТКУ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ СУСПІЛЬНИХ ФОРМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ТА ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

Шульга О. А.

Метою статті є розкриття діалектики взаємозв'язку розвитку інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі, вивчення світового досвіду ринкового обігу земель. При з'ясуванні даних питань були застосовані діалектичний, динамічний, системний, єдності логічного та історичного підходи, методи узагальнення, аналізу і синтезу тощо.

Інституціональні суспільні форми функціонування економічних систем – це реальні форми організації економічної діяльності, норми та правила поведінки економічних суб'єктів, які склалися у даному суспільстві на певному етапі його розвитку. Згідно з цивілізаційним підходом можна виділити три інституціональні суспільні форми функціонування економічних систем: доіндустріальна, індустріальна та постіндустріальна економічні системи, які різняться між собою інституціональними рамками їх функціонування. Для кожної з них притаманна своя певна система відносин власності, яка постійно розвивається і ускладнюється, набуваючи нових форм розвитку.

Взагалі власність на землю протягом історії людства пройшла у своїй еволюції три щаблі (рівні) розвитку: общинна – приватна – суспільна власність. Тобто, як бачимо, розвиток відносин власності має цікаву тенденцію – на перших етапах свого розвитку людство використовувало спільні, колективні форми власності, пізніше у міру розвитку продуктивних сил общинна власність самозаперечується і витісняється приватною власністю, саморозвиток якої відбувається у напрямі її усупільнення (усупільнення характеру праці та виробництва) і виникнення колективних форм приватної власності.

Діалектика взаємозв'язку розвитку інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі полягає у тому, що розвиток відносин власності на землю призводить до змін і перетворень у системі економічних відносин, їх переходу до вищої стадії суспільно-економічного розвитку та появи нових суспільних форм функціонування економічних систем. У свою чергу, поява нових інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем обумовлює зміни у структурі відносин власності на землю, призводить до появи і панівного становища в аграрному секторі нових видів і форм власності, відображаючи соціально-економічну природу певної економічної системи.

На основі аналізу еволюції відносин власності на землю у різних економічних системах можна зробити висновок, що їх розвитку характерні певні закономірності: постійно відбувається розвиток і ускладнення форм власності; кожна форма власності за своєю природою є історична; поява більш розвинутої форми власності на землю не призводить до повного зникнення попередньої форми власності; по мірі еволюції відносин власності на землю у напрямі усупільнення відбувається зближення інтересів протилежних класів, соціальних груп; розвиток сутнісної основи власності відбувається еволюційним шляхом, а зміна правової форми власності – інституційними інструментами; кожному типові цивілізації притаманний специфічний для умов її розвитку домінуючий об'єкт власності, який відбиває досягнутий рівень розвитку продуктивної сили праці людини та відповідні формаційні особливості привласнення засобів і результатів виробництва; формування приватної власності на землю у постіндустріальному суспільстві відбувається переважно шляхом її купівлі; держава регулює приватну власність на землю та не допускає зосередження в одних руках занадто великих площ землі; політика держави у сфері земельних відносин спрямована на консолідацію земель й укрупнення господарств.

Ключові слова: відносини власності, інституціональні суспільні форми, аграрний сектор, земельні відносини, економічні системи, суперечності.

ДИАЛЕКТИКА ВЗАИМОСВЯЗИ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ФОРМ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ И ОТНОШЕНИЙ СОБСТВЕННОСТИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

Шульга О. А.

Целью статьи является раскрытие диалектики взаимосвязи развития институциональных общественных форм функционирования экономических систем и отношений собственности в аграрном секторе и изучения мирового опыта рыночного оборота земель. При выяснении данных вопросов были применены диалектический, динамичный, системный, единства логического и исторического подходы, методы обобщения, анализа и синтеза и др.

Институциональные общественные формы функционирования экономических систем – это реальные формы организации экономической деятельности, нормы и правила поведения экономических субъектов, сложившиеся в данном обществе на определенном этапе его развития. Согласно с цивилизационным подходом можно выделить три институциональные общественные формы функционирования экономических систем: доиндустриальная, индустриальная и постиндустриальная экономические системы, которые различаются между собой институциональными рамками их функционирования. Для каждой из них присуща своя определенная система отношений собственности, которая постоянно развивается и усложняется, приобретая новые формы развития.

Вообще собственность на землю в течение истории человечества прошла в своей эволюции три ступени (уровни) развития: общинная - частная - общественная собственность. Как видим, развитие отношений собственности имеет интересную тенденцию – на первых этапах своего развития человечество использовало совместные, коллективные формы собственности, позже по мере развития производительных сил общинная собственность самоотрицается и вытесняется частной собственностью, саморазвитие которой происходит в направлении ее обобществления (обобществления характера труда и производства) и возникновения коллективных форм частной собственности.

Диалектика взаимосвязи развития институциональных общественных форм функционирования экономических систем и отношений собственности в аграрном секторе заключается в том, что развитие отношений собственности на землю приводит к изменениям и преобразованиям в системе экономических отношений, их перехода к высшей стадии общественно-экономического развития и появления новых общественных форм функционирования экономических систем. В свою очередь, появление новых институциональных общественных форм функционирования экономических систем обуславливает изменения в структуре отношений собственности на землю, приводит к появлению и господствующего положения в аграрном секторе новых видов и форм собственности, отражая социально-экономическую природу определенной экономической системы.

На основе анализа эволюции отношений собственности на землю в разных экономических системах можно сделать вывод, что для их развития характерны определенные закономерности: постоянно происходит развитие и усложнение форм собственности; каждая форма собственности по своей природе является исторической; появление более развитой формы собственности на землю не приводит к полному исчезновению предыдущей формы собственности; по мере эволюции отношений

собственности на землю в направлении обобществления происходит сближение интересов противоположных классов, социальных групп; развитие сущностной основы собственности происходит эволюционным путем, а изменение правовой формы собственности - институциональными инструментами; каждому типу цивилизации присущ специфический для условий ее развития доминирующий объект собственности, отражающий достигнутый уровень развития производительной силы труда человека и соответствующие формационные особенности присвоения средств и результатов производства; формирование частной собственности на землю в постиндустриальном обществе происходит преимущественно путем ее покупки; государство регулирует частную собственность на землю и не допускает сосредоточения в одних руках слишком больших площадей земли; политика государства в сфере земельных отношений направлена на консолидацию земель и укрупнение хозяйств.

Ключевые слова: отношения собственности, институциональные общественные формы, аграрный сектор, земельные отношения, экономические системы, противоречия.

DIALECTICS OF INTERACTION OF THE DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL SOCIAL FORMS OF ECONOMIC SYSTEMS AND PROPERTY RELATIONSHIPS FUNCTIONING IN THE AGRICULTURAL SECTOR

Shulga O. A.

The purpose of the article is to reveal the dialectics of the interconnection of the development of institutional social forms of the functioning of economic systems and property relations in the agrarian sector, studying the world experience of market circulation of land. In clarifying these questions dialectical, dynamic, systematic, unity of logical and historical approaches, methods of generalization, analysis and synthesis, etc.

Institutional social forms of functioning of economic systems are the real forms of organization of economic activity, norms and rules of conduct of economic entities that have developed in a given society at a certain stage of its development. According to the civilization approach, three institutional social forms of functioning of economic systems can be distinguished: pre-industrial, industrial and post-industrial economical systems, which differ in their institutional frameworks for their functioning. Each of them has its own definite system of property relations, which is constantly evolving and complicated, gaining new forms of development.

In general, ownership of land during the history of mankind was in its evolution, three stages (levels) of development: community - private - public property. That is, as we see, the development of property relations has an interesting tendency - in the early stages of its development, humanity used common, collective forms of ownership, later, with the development of productive forces, communal property self-denied and displaced by private property, self-development which takes place in the direction of its socialization (socialization of the nature of labor and production) and the emergence of collective forms of private property.

The dialectic of the relationship between the development of institutional social forms of the functioning of economic systems and property relations in the agricultural sector is that the development of land ownership relations leads to changes and transformations in the system of economic relations, their transition to a higher stage of socio-economic development and the emergence of new social forms of functioning of economic systems. In its turn, the emergence of new institutional social forms of functioning of economic systems causes changes in the structure of ownership relations with the land, leads to the emergence and dominant position in the agrarian sector of new types and forms of ownership, reflecting the socio-economic nature of a particular economic system.

On the basis of the analysis of the evolution of land ownership relations in different economic systems, one can conclude that their development is characterized by certain patterns: the development and complication of property patterns are constantly underway; Each form of ownership by its nature is historical; the emergence of a more developed form of ownership of land does not lead to the complete disappearance of the previous form of ownership; as the evolution of land ownership relations in the direction of socialization takes place, the convergence of interests of opposing classes, social groups; the development of the essential basis of property takes place in an evolutionary way, and the change in the legal form of ownership - institutional instruments; Each typical civilization is characterized by a specific for the conditions of its development, the dominant object of property, which reflects the level of development of the productive strength of human labor and the corresponding formative peculiarities of the appropriation of means and production results; the formation of private ownership of land in a post-industrial society takes place mainly through its purchase; the state regulates private ownership of land and does not allow the concentration of too large areas of land in one hand; State policy in the field of land relations is aimed at consolidating land and consolidating farms.

Key words: property relations, institutional social forms, agrarian sector, land relations, economic systems, contradictions.

JEL Classification: Q150:O130, J100, Q100, P170:P270:P5

Актуальність теми. В основі кожної економічної системи лежить певна система відносин власності, яка відповідає певному рівню розвитку продуктивних сил. Коли ця система відносин власності перестає забезпечувати прогрес економічного розвитку, виникає необхідність її заміни на нову. Саме об'єктивна потреба розвитку продуктивних сил зумовлює необхідність виникнення нової, вищої форми власності. Для кожної системи відносин власності характерна своя система суперечностей, яка забезпечує її розвиток.

Розв'язання цих суперечностей призводить до появи нових адекватних форм подальшого розвитку системи відносин власності. Це пов'язано з тим, що кожному рівню розвитку продуктивних сил має відповідати притаманна йому форма власності на засоби виробництва, у т. ч. на землю.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Значний внесок у дослідження економічних і соціальних суперечностей зробили такі зарубіжні вчені, як М. Вебер, Г. Гегель, Р. Дарендорф, Е. Дюркгейм, І. Кант, К. Маркс, К. Поланьї, Ю. Хабермас та ін. Серед вітчизняних вчених значний внесок у дослідження та розв'язання економічних і соціальних суперечностей мають праці В. Базилевича, В. Гейця, А. Гриценка, Ю. Зайцева, М. Зверякова, Є. Кирилюка, О. Москаленко, І. Радіонової, В. Савчука, В. Тарасевича, А. Чухна і ін.

З'ясуванню різних аспектів розвитку аграрного сектору України присвячені праці В. Андрійчука, П. Гайдучького, О. Бородіної, М. Дем'яненка, О. Загурського, М. Кропивка, В. Месель-Веселяка, О. Могильного, Л. Молдаван, В. Осецького, О. Онищенко, О. Прутської, П. Саблука, О. Шубравської, В. Юрчишина та ін. Водночас вивченню та аналізу соціальних та економічних суперечностей аграрного сектору сучасної України на концептуальній основі виявлення і врахування причин його кризового стану приділяється, на наш погляд, недостатньо уваги.

Зауважимо, що дослідження вчених у цій царині спрямовані переважно на з'ясування змісту і форм суперечностей аграрної політики. Водночас поза увагою вчених залишається проблема з'ясування причин соціальних та економічних суперечностей аграрного сектору, розробки методології їх аналізу, пошуку ефективних інструментів щодо їх розв'язання тощо. Тобто, попри досягнення економічної науки у цій царині, комплексне теоретичне осмислення та категоріальна інтерпретація суперечностей розвитку сучасних аграрних відносин відчутно відстають від запитів реальної практики.

Метою статті є розкриття діалектики взаємозв'язку розвитку інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі, вивчення світового досвіду ринкового обігу земель. При з'ясуванні даного питання були застосовані діалектичний, динамічний, системний, єдності логічного та історичного підходи, методи узагальнення, аналізу і синтезу тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інституціональні суспільні форми функціонування економічних систем – це реальні форми організації економічної діяльності, норми та правила поведінки економічних суб'єктів, які склалися у даному суспільстві на певному етапі його розвитку. Згідно з цивілізаційним підходом можна виділити три інституціональні суспільні форми функціонування економічних систем: доіндустріальна, індустріальна та постіндустріальна економічні системи, які різняться між собою інституціональними рамками їх функціонування. Для кожної з них притаманна своя певна система відносин власності, яка постійно розвивається і ускладнюється, набуваючи нових форм розвитку.

Взагалі власність на землю протягом історії людства пройшла у своїй еволюції три щаблі (рівні) розвитку: общинна – приватна – суспільна власність. Тобто, як бачимо, розвиток відносин власності має цікаву тенденцію – на перших етапах свого розвитку людство використовувало спільні, колективні форми власності, пізніше у міру розвитку продуктивних сил общинна власність самозаперечується і витісняється приватною власністю, саморозвиток якої відбувається у напрямі її усупільнення (усупільнення характеру праці та виробництва) і виникнення колективних форм приватної власності.

Прослідкуємо, які причини обумовлювали виникнення й існування певної форми власності, та яким чином відбувався розвиток кожної з форм власності в різних економічних системах. Як відомо, для доіндустріальної економічної системи характерний низький рівень розвитку продуктивних сил. За таких умов головною продуктивною силою була людина. Суспільні форми організації виробництва і праці великою мірою залежали від природи, а тому вимагали об'єднання людей у колективи з метою задоволення своїх потреб та потреб пануючого класу. У такій економічній системі створюються умови для експлуатації людини людиною, виникають нові суспільні інститути – класи, які виступають виробничими одиницями, що визначають взаємовідносини між людьми у процесі виробництва.

Економічні відносини у доіндустріальних економічних системах базувалися на общинній, приватній та державній (як власність королів, царів, феодалів та інших можновладців) формах власності на засоби виробництва. Однак першою виникла общинна власність на землю. Об'єктивними причинами її виникнення й існування були: 1) поява землеробства та 2) низький рівень розвитку продуктивних сил, за якого відокремлене індивідуальне ведення землеробства було фактично неможливим. За таких умов необхідний продукт міг бути створений лише на основі кооперації праці членів общини.

Особливістю общинного привласнення землі було те, що люди сприймали її як дану їм природою, і земельна власність фактично збігалася із землеволодінням. Однак, з переходом від первісної общини до сільської (сусідської), відбулося виділення сім'ї із загальноплемінної спільності та відокремлення власності на землю від фактичного землеволодіння. Наслідком цього стало виникнення сільської общини, класичною формою якої була так звана марка, що існувала у Німеччині, Англії та деяких інших країнах. Особливістю марки, притаманною й іншим формам сільських общин, є відокремлення іншеволодіння сім'ї. Паралельно з цим, відбувається зародження індивідуальної приватної власності на земельну ділянку, на якій побудований будинок.

За сільської общини-марки кожен член роду отримував у користування певний наділ, так звану гуфу, вся ж земля вважалася власністю общини. Вчені припускають, що спочатку розміри гуф були однаковими і общинне володіння поширювалося на всі види земель. Але згодом, у результаті періодичних переділів

земельних наділів, почала спостерігатися тенденція до нерівності наділів членів громади, а обшинне користування землями поширювалося лише на деякі угіддя.

З часом община під тиском окремих її членів відмовилася від права періодичного перерозподілу орної землі та луків. Однак від усіх інших прав вона не відступила. По-перше, община передавала свої землі окремим сім'ям і особам лише з метою їх використання як ріллі або луків; по-друге, знайдені в землі скарби, копалини, що залягали глибше, ніж дістане леміш, належали общині; по-третє, уся інша земля, що не входила у садибу, та орний наділ (ліси, пасовища, ставки, місця полювання і рибного лову) залишалися общинною власністю, і відводилися у суспільне користування, спосіб якого визначався спільно всіма членами общини; по-четверте, община зберігала за собою право контролю і регулювання використання польових земель та луків [11, с. 64].

Таким чином, як бачимо, у сусідській общині були закладені основи земельної нерівності та можливості розвитку приватної власності на землю. З розвитком великого приватного землеволодіння община починає відмирати, а з нею зникають і общинні форми землекористування через захоплення общинних земель великими землевласниками. Натомість селянство, попавши у залежність від останніх, перетворюється з колишніх самостійних власників землі в залежних орендарів.

Однак, навіть після захоплення общинних земель великими землевласниками і поширення на селян кріпосного права, обшинне землекористування продовжувало ще довгий час зберігатися, досягнувши більш розвинених форм. Залежні селяни продовжували тривалий час користуватися общинними землями на засадах «дольової» або «передільної» общини, а з відміною кріпосного права зберегли свої наділи вже на засадах приватної трудової (некапіталістичної) власності. Проте залишки общинного землекористування й общинних порядків знаходимо і нині у багатьох країнах світу у формі черезсмужжя, общинного користування землями гірських пасовищ, лісів й інших угідь.

Землеробська община була перехідною фазою до суспільства, заснованого на приватній власності. Потрібно відзначити, що приватна власність на землю є відображенням умов використання землі у процесі формування та розвитку товарно-грошових відносин. Вона виникає тоді, коли у землеробстві з'являється додатковий продукт та коли виникає можливість привласнювати за гроші засоби виробництва, зокрема землю. Переваги приватної форми власності зумовлені тим, що вона сприяє перерозподілу землі відповідно до потреб суспільного розвитку; оптимізації розмірів господарств відповідно до техніко-економічних умов; створює певні умови для формування особистих селянських і фермерських господарств та спонукає їх до прояву економічної ініціативи; купівля-продаж землі дає змогу визначити економічну цінність землі.

Безпосередньою основою формування індустріального типу господарств в аграрному секторі економіки став промисловий переворот першої половини XIX ст. у країнах Європи, пов'язаний із вибухом технічного прогресу, що дало змогу забезпечити розширене використання і відтворення технологій, заснованих на масовому виробництві машин і систем машин. Внаслідок промислового перевороту виникають та стрімко розвиваються нові галузі виробництва, змінюються структура галузей і зв'язків між ними. Зокрема, аграрний сектор економіки починає все більше орієнтуватися на задоволення потреб промисловості та платоспроможний попит жителів міст. Таким чином, капіталізм породив економічні стимули, які сприяли НТП та зацікавленості виробників у впровадженні його досягнень у виробництво.

Рушійною силою, яка перетворила доіндустріальну економічну систему в індустріальну, був процес індустріалізації. Одним із перших етапів індустріалізації економіки більшості країн світу був перехід від мануфактурного способу виробництва до машинного у легкій промисловості, що пояснюється масовим попитом на продукцію підприємств цієї галузі та незначними обсягами капіталу, необхідного для забезпечення цього процесу. Саме розвиток галузей легкої промисловості став основою нагромадження капіталу та призвів до якісних змін у технологічному способі виробництва, системі соціально-економічних відносин, соціальній стратифікації суспільства та обумовив формування класів, притаманних індустріальному суспільству.

У процесі первісного нагромадження капіталу та як результат розвитку попереднього способу виробництва відбувається формування індустріальної економічної системи капіталістичного суспільства, характерними рисами якої були високий рівень розвитку продуктивних сил; збереження поділу суспільства на соціальні класи; приватна власність капіталістів на засоби виробництва та економічна залежність юридично вільних працівників від власників капіталу, яка змушує найманих працівників відчувувати свою працю задля забезпечення собі і своїй сім'ї засобів до існування; заміна приватної некапіталістичної власності на приватну капіталістичну власність (акціонерну, корпоративну); головною продуктивною силою стає машина, людина ж перетворюється на додаток до машини; капітал і праця виступають сторонами капіталістичних економічних відносин; посилення процесів спеціалізації та концентрації праці та виробництва, централізації власності й управління нею, капіталізації виробництва.

В умовах функціонування цієї економічної системи відбувається руйнування натурального господарства і спостерігається розвиток капіталістичного товарного виробництва. Роль первинної виробничої ланки у сільському господарстві розвинутих країн поступово переходить від селянських і фермерських господарств до великих капіталістичних ферм, агропромислових об'єднань. Набувають поширення різного роду сільськогосподарські кооперативи та кредитні спілки. Метою виробництва стає отримання прибутку та задоволення потреб суспільства. Наймана праця, поряд з іншими засобами виробництва, перетворюється на товар. Спостерігається небувалий розвиток продуктивних сил, який супроводжується постійним науково-технічним прогресом у галузі техніки, технологій, організації сільськогосподарського виробництва і праці тощо.

Із зростанням обсягів виробництва і нагромадження капіталу почали посилюватися процеси концентрації і централізації капіталів і виробництва, тенденції монополізації. Це створило умови для поширення нової форми організації виробництва і праці, якою є аграрні корпорації, та зростання ролі корпоративної власності, яка реалізується одночасно як індивідуальна капіталістична приватна, колективна капіталістична приватна та як трудова приватна власність. Поширення корпоративної власності призвело до якісних змін у взаємодії суб'єктів господарювання через зближення інтересів сільгоспвиробників, найманих працівників і держави, розвитку партнерства між державою і агробізнесом, соціальної відповідальності агробізнесу тощо. Одночасно почало спостерігатися зменшення значення індивідуальної капіталістичної власності.

Якісні зміни в індустріальній економічній системі були зумовлені також тим, що процес індустріалізації мав системний характер, тобто охоплював не тільки промисловість, а й сільське господарство та сферу послуг. Адже, як показує світовий досвід, якщо індустріалізація має несистемний характер і спрямована на зміни у розвитку продуктивних сил лише в якійсь одній сфері економіки (наприклад, у промисловості), то це призводить до призупинення зростання економіки та перетворення країни в експортера сільськогосподарської сировини для розвинутих країн. Яскравим прикладом вищезазначених процесів може слугувати досвід деяких капіталістичних країн Європи (Португалії, Іспанії), Латинської Америки та багатьох постсоціалістичних держав, серед яких і Україна.

До речі, цю залежність між якістю та наслідками індустріалізації для економіки країни та якістю процесів модернізації в аграрному секторі виявив німецький вчений Д. Зенгхаас. На його думку, індустріалізація країни ніколи не досягне рівня, на якому починається самопідтримуюче зростання, якщо їй не передувало або її не супроводжувало капіталістичне перетворення сільського господарства.

Разом з тим, як показує практика, індустріальна економічна система, руйнуючи попередні форми великого феодалного землеволодіння і замінюючи їх новими формами великого капіталістичного землеволодіння, не призвела ані до повного обезземелювання дрібних власників, ані до повного усупільнення та концентрації земель сільськогосподарського призначення. Це свідчить про те, що капіталізація сільського господарства не завжди призводить до концентрації земельної власності. У одних умовах процес капіталізації сільського господарства супроводжується концентрацією земельної власності та наявністю великих розмірів господарств, в іншому – призводить до роздроблення земельної власності і наявності дрібних розмірів земельних володінь.

Проблема земельної власності в умовах індустріального господарства полягає у подоланні монополії земельної власності, яка на певному етапі стає перепорою подальшого розвитку капіталістичного сільськогосподарського виробництва. Негативним наслідком земельної власності й її рентної монополії є вплив на розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Відволікання капіталу на купівлю землі, що призводить до зменшення вкладень у її обробіток, та перехід до обробітку гірших земель – такими є основні негативи приватної власності на розвиток продуктивних сил і капіталізацію сільського господарства. Тобто в аграрному секторі приватна власність вступає у суперечність з іншими основними принципами капіталізму – економічною свободою, конкуренцією, тенденціями до концентрації й усупільнення. Суперечності між приватною власністю і всім капіталізмом не зникають навіть на високих щаблях капіталістичного процесу усупільнення.

Як бачимо, розвиток приватної власності на землю є об'єктивним процесом, зумовленим певною системою суперечностей і необхідністю їх вирішення. Найважливішими з них є: можливість відокремлення права власності від фактичного використання землі, що призводить до неефективного використання землі; суперечність між інтересами суспільства щодо використання землі та інтересами власника землі; суперечність між розподілом землі, зумовленим відносинами власності на неї, і потребами її нового розподілу й перерозподілу, викликаних розвитком продуктивних сил; суперечність між різними методами господарювання.

Наведені суперечності вимагають пошуку шляхів їх розв'язання. Виділяють три шляхи розв'язання суперечностей приватної власності на землю в аграрному секторі – це націоналізація землі та її ренти, створення колективних сільськогосподарських підприємств та встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі. Перші два шляхи знайшли свою реалізацію на початку минулого століття у постсоціалістичних країнах, економічні відносини в яких базувалися на суспільній власності на засоби виробництва, суспільних формах організації виробництва і праці. Однак при розв'язанні суперечностей у системі відносин приватної власності за соціалізму було не враховано: по-перше, що форма власності на землю зумовлюється потребами розвитку продуктивних сил, по-друге, що усупільнення землі має відповідати економічним інтересам селян, тобто тим людям, хто її оброблятиме. Саме тому через деякий час, в умовах відсутності належних умов для розв'язання даної суперечності, і відбулося діалектичне заперечення суспільної власності та відродження приватної власності на землю.

Дана ситуація була наслідком того, що насправді суспільна власність була одержавленою. За таких умов безпосередні виробники були відчуженими від засобів виробництва та його результатів, відсторонені від управління ними. Це підірвало їхню зацікавленість у результатах своєї праці. Крім того, виробництво за соціалізму велося відповідно до директивних планів. Замість демократизації суспільного життя мала місце його бюрократизація, яка обмежувала економічну самостійність трудових колективів. Все це обумовило розвиток сільського господарства на екстенсивній основі. Коли можливості такого розвитку були вичерпані, темпи зростання виробництва почали падати, а соціальна напруга у суспільстві зростати. Це обумовило необхідність докорінної перебудови системи аграрних відносин і, перш за все, відносин власності на землю.

Ситуація, що склалася в аграрному секторі, була пов'язана із загостренням суперечності між формою власності на землю та формами реального землеволодіння. Адже насправді безпосередні виробники були формальними власниками, а земля, по суті, була нічиєю. У зв'язку з цим, зусилля реформаторів мали спрямуватися на розв'язання саме цієї суперечності, причому не просто заміною суспільної власності на приватну, як це відбулося на практиці, а шляхом зміни економічного становища і власника, і підприємця-орендаря, і безпосереднього працівника.

Відповідно до вищевикладеного можна зробити наступні висновки: по-перше, не можна поспішати зі зміною форм власності на землю, по-друге, така зміна повинна відбуватися разом з аналогічними змінами у формах господарювання, по-третє, використання суспільної власності та суспільного володіння землею виправдане лише за умов, коли вони є однією із передумов розв'язання суперечності між формою власності на землю і формами реального використання землі тощо. Саме тому в аграрному секторі виробництва не може бути однозначних підходів при вирішенні такої проблеми, як зміна форм власності на землю.

Аналіз передового світового досвіду у сфері земельних відносин дозволяє зробити висновок, що розв'язання суперечностей приватної власності на землю у розвинутих країнах світу відбувається шляхом встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі та дотриманням умов її купівлі-продажу. Так, наприклад, в Угорщині юридичні особи не можуть набувати земельні ділянки у власність. Покупцями можуть виступати лише громадяни цієї країни або Національний земельний фонд. Щодо громадян інших держав, то вони можуть успадковувати земельні ділянки, а також їх орендувати, проте у межах, встановлених законом. Обмін земельними ділянками за угорським законодавством можливий лише у межах одного населеного пункту і має бути рівноцінним. Крім того, існують обмеження щодо передачі власності в одні руки. Так, у власності однієї особи не може бути більше 300 га, а у власності сім'ї – не більше 1000 га у межах одного населеного пункту [3].

У Польщі загальна площа сільськогосподарських земель у власності покупця не може перевищувати 300 га, а із успадкованими землями – 500 га. Переважне право на придбання сільськогосподарських угідь, крім Агентства сільськогосподарської нерухомості, мають орендарі, але лише у тому випадку, якщо вони відповідають законодавчо встановленим умовам. Особа, яка бажає стати фермером, повинна мати середню або вищу освіту, або особисто працювати у сільському господарстві, чи мати досвід роботи на фермі принаймні 5 років [5]. А от у Норвегії дозвіл на купівлю земель сільськогосподарського призначення видається тільки особам, що мають сільськогосподарську освіту, згодні проживати на території даного господарства і вести господарство власними силами. Також при видачі дозволу враховується здатність покупця господарювати на землі. Контроль за відчуженням земельних ділянок у Норвегії здійснюється через дозвільну систему Міністерства сільського господарства [2, с. 207]. Тобто у кожній країні є своя специфіка функціонування земельного ринку, яка, зазвичай, враховує площі наявних земельних ресурсів та їх якість, традиції ведення сільськогосподарського виробництва, ментальність населення, рівень аграрної культури, тощо. Однак загальною закономірністю у сфері відносин власності на землі сільськогосподарського призначення є обмеження приватної власності на землю з метою недопущення зосередження в одних руках занадто великих площ (табл. 1).

Разом з тим, іще однією закономірністю у сфері відносин власності на землі цієї категорії є укрупнення господарств і консолідація земель. Особливо це стосується країн ЄС, де активно відбувається процес викупу малих господарств з подальшим їх продажем більш крупним, а також ліквідація черезсмужжя.

Таблиця 1. Обмеження площ сільськогосподарських угідь у приватній власності у різних країнах світу

Країна	Мінімальна площа земель у власності за законом	Максимальна площа земель у власності за законом
Польща	не існує	500 га
Німеччина	1 га	400-500 га – залежно від умов федеральних земель
Угорщина	не існує	300 га
Польща	1 га	до 300 га, а із успадкованими – до 500 га
Іспанія	не існує	250 га, для зрошуваних земель – 50 га, для пасовищ – 1000 га
Румунія	не існує	200га
Данія	не існує	150 га
Франція	не існує	для орендарів 200 га
Україна	не існує	100 га
Болгарія	не існує	30 га
Японія	0,5 га	3 га
США	Реалізацією продукції на 1000 доларів	не існує
Велика Британія	не існує	не існує

Джерело: [10, с. 61].

Варто зауважити, що у країнах ЄС існують різні системи успадкування земельної власності. Зокрема, законодавство німецьких і романських країн не дає землевласникові свободи заповідального розпорядження

своєю землею. Всі спадкоємці вважаються рівноправними. Однак, аби не допустити подрібнення землеволодінь, ферма передається тому з них, хто має відповідні знання і досвід. Натомість, він має виплати іншим спадкоємцям компенсації. У країнах англосаксонського права воля заповідача не обмежується. Зазвичай, земля передається одному із спадкоємців по праву первородства без зобов'язань нового землевласника перед іншими родичами.

Система регулювання ринку землі у розвинутих країнах для первинного і вторинного ринків відрізняється. На первинному ринку продаж земельної ділянки здійснюється виключно шляхом відкритих або закритих аукціонів. Це дозволяє забезпечити формування об'єктивної ціни на земельну ділянку та надходження податкових платежів до бюджету. На вторинному ринку діє система прогресивного оподаткування різниці у ціні залежно від тривалості міжпродажного володіння ділянок. Податок у ціні коливається від 75 до 35% залежно від тривалості міжпродажного періоду (від 1 до 30 років). Тому тут не спостерігається спекуляцій на земельному ринку, а інтенсивність продажу земельних ділянок не перевищує 1-2% на рік [2, с. 206].

Щодо можливості купівлі земель сільськогосподарського призначення іноземцями, то більшість розвинутих країн світу обмежують іноземну земельну власність. У Польщі діє дванадцятирічний мораторій на продаж таких земель, у Канаді іноземець може мати у власності не більше, ніж 8 га сільськогосподарських угідь, а у Новій Зеландії дозвіл на купівлю або оренду іноземним громадянам на земельні ділянки площею понад 2 га може надати лише трибунал з охорони землі [10, с. 60]. У результаті розміри такої власності невеликі. Так, у США ця цифра досягає лише 1,6%.

Водночас аналіз системи державного регулювання земельних відносин у розвинутих країнах світу дозволяє зробити висновок, що спільними рисами державної регуляторної політики у сфері земельних відносин у цих країнах є: встановлення кваліфікаційних вимог для землекористувачів, а також обмежень щодо землевласників (хто може бути покупцем земельної ділянки); обмеження верхньої і нижньої межі землеволодінь; недопущення їх подрібнення при спадкуванні та використанні не за цільовим призначенням; рівнозначність оренди та власності на землю як форм землекористування; прив'язка обсягів державної підтримки товаровиробників до застосовуваних ними агротехнологій та екологічного ведення господарства [8].

Необхідно зазначити, що нині найпоширенішою формою землекористування у країнах Європейського Союзу є оренда. У більшості цих країн оренда сільськогосподарських земель виступає самостійним видом оренди і регулюється спеціальним аграрним і земельним законодавством. Законодавством регламентуються питання рівня орендної плати, строків оренди, передбачається відповідальність за порушення договору оренди (зокрема, за погіршення стану земель передбачена адміністративна відповідальність), закріплюється вичерпний перелік умов, за якими достроково закінчується термін дії такого договору, регламентується порядок виплати компенсації. Державні та місцеві органи управління здійснюють постійний контроль за орендованими землями.

Обов'язковою умовою оренди є незмінне цільове призначення орендованої земельної ділянки. З метою запобігання спекуляціям на ринку оренди земель існує заборона на передачу земель цієї категорії у суборенду. У більшості країн ЄС існують різні способи виплати орендної плати, однак домінуючою формою є грошова.

Разом з тим, країни ЄС досить відрізняються між собою залежно від частки власних і орендованих земель у загальній площі сільськогосподарських земель. Зокрема, фермери Естонії, Німеччини, Бельгії, Франції, Чехії та Словаччини здійснюють свою господарську діяльність переважно на орендованих землях, частка яких у загальному розмірі землекористування становить понад 90%. До речі, в Україні сільськогосподарські підприємства ведуть свою діяльність також переважно на орендованих землях, частка яких у загальному землекористуванні становить 92%. А от фермерські господарства Данії, Польщі та Австрії мають найнижчу частку орендованих земель – до 30% [9, с. 23]. У цілому орендовані угіддя у загальній площі землекористування у країнах ЄС становлять 53% і мають тенденцію до зростання за рахунок ринкових операцій із землями цієї категорії [4, с. 89].

Крім того, у більшості країн ЄС передбачено мінімальний термін дії договору оренди. Найменший термін дії договору оренди в Ірландії – 3 роки. Є країни, де, навіаки, встановлені максимальні строки оренди (наприклад, у Данії встановлений максимальний термін не більше 30 років, Ізраїлі – не більше 99 років). У той же час, є країни, де встановлено обидва строки. До таких країн належать Бельгія, Іспанія, Франція. Термін оренди залежить від декількох умов: для окремої земельної ділянки і для всього господарства, для тих, хто застосовує найману працю і не застосовує, для низинних і гірських земель (табл. 2). У деяких країнах існують обмеження щодо площ сільськогосподарських земель, які можуть знаходитися в оренді в однієї особи. Так, в Угорщині одна особа може орендувати не більше 2500 га, у Данії – не більше ніж 150 га, а у Франції – не більше 200 га [6, с. 94].

Відрізняються дані країни і практикою встановлення орендної плати. Так, у таких країнах, як Данія, Греція, Люксембург та Ірландія, власник землі та орендар самостійно домовляються про рівень орендної плати. Інші країни законодавчо регулюють орендні виплати шляхом встановлення максимальних виплат або стандартних їх розмірів (табл. 2). Розмір орендної плати у країнах ЄС залежно від якості земель та їх цільового призначення становить від 20 євро за 1 га у Литві до 400 євро в Італії [4, с. 89].

Разом з тим, науково-технічна революція (НТР) другої половини ХХ століття прискорила зміни у розвитку капіталістичного ладу, зумовила появу нових тенденцій і закономірностей. У економічній системі постіндустріального типу відбувається перехід до автоматизованого виробництва; головною продуктивною силою стає наука, а важливими ресурсами – знання та інформація; заперечуються відносини особистої і економічної залежності людини; створюються передумови для забезпечення всебічного розвитку індивіда та гармонійного поєднання індивіда з навколишнім середовищем.

Таблиця 2. Основні показники договорів оренди у різних країнах світу

Країна	Термін дії договору оренди землі	Орендна плата
Бельгія	Мінімум 9 років	Встановлюється законодавством
Данія	Максимальний строк 30 років	Визначається ринком оренди
Франція	Мінімум 9 років	Встановлюється законодавчо
Греція	Мінімум 4 роки	Визначається ринком
Ірландія	Мінімум 3 роки	Визначається ринком
Італія	Мінімальний строк 15 років для низинних земель, 6 років – для гірських	Розраховується на основі стандартів, які встановила влада
Люксембург	Мінімум 6 років для земельної ділянки, 8 років – для всього господарства	Визначається ринком
Нідерланди	Мінімум 6 років для земельної ділянки без споруд, 12 років – для всього господарства	Встановлюється законодавчо
Португалія	Мінімум 10 років для тих, хто застосовує найману працю, та 7 років – без найманої праці	Встановлюється на підставі державних стандартів
Іспанія	Мінімальний строк 6 років, максимальний – 15 років	Встановлюється на підставі державних стандартів
Україна	Мінімальний строк для земель приватної і державної власності – 7 років, для меліорованих земель – 10 років. Максимальний строк оренди – до 50 років.	Встановлюється законодавчо
Ізраїль	Максимум 99 років	Визначається ринком
Норвегія	При укладанні орендних договорів строком більш, ніж на 10 років потрібен дозвіл влади	Визначається ринком
Швеція	Мінімум 10 років	Орендна плата 7-9% вартості реалізованої продукції
Японія	Мінімум 20 років	На підставі державних стандартів
Франція	Мінімум – 12 років, максимум – 25 років	Визначається законодавчо
Швейцарія	Мінімум 6 років для землі без будівель, 9 років для всього господарства з будівлями	Визначається законодавчо

Джерело: складено автором за: [1, с. 152; 7, с. 206].

З одного боку, в умовах посилення процесів концентрації і централізації капіталу, інтеграції й інтернаціоналізації виробництва спостерігається існування великих агрокорпорацій; з іншого – значною у структурі господарюючих суб'єктів залишається частка середніх і дрібних ферм. Відбувається посилення конкуренції між ними. Це пов'язано з тим, що середні та дрібні ферми завдяки високій спеціалізації і мобільності часто досягають вищих результатів і домагаються вищої ефективності порівняно з великими сільськогосподарськими підприємствами. Крім того, вони сприяють забезпеченню сталого розвитку аграрного сектору економіки. Поряд із вищезазначеними тенденціями, відбуваються процеси інтеграції праці та виробництва, диверсифікації та деконцентрації виробництва, демонополізації та децентралізації виробництва й управління, а процеси капіталізації доповнюються процесами соціалізації; приватна власність набуває форм колективно-приватної, акціонерної, корпоративної; розвиваються державна і колективна власність на землю; з'являється інтелектуальна власність тощо.

На відміну від попередніх стадій розвитку капіталістичного суспільства, яке базувалося на приватній власності на засоби виробництва і вирішувало приватні завдання, нині поряд з приватною власністю на землю все більше розвиваються державна і колективна власність. Зокрема, держава бере на себе створення елітно-насінницьких господарств, сортовипробувальних станцій, племінних господарств і конезаводів, господарств із вирощування окремих видів фруктів тощо. Набувають поширення різного роду кооперативи.

Тобто сучасні форми господарювання в аграрному секторі розвинутих країн світу базуються на різних формах власності. Це пов'язано з тим, що жодна з них не є ідеальною з точки зору поєднання інтересів господарів землі та суспільства. З точки зору раціонального використання землі, збереження і примноження родючості ґрунту найбільший ефект дає приватна власність, тобто коли землевласник і землекористувач є однією особою. Однак за певних умов (наприклад, за сприятливої ринкової кон'юнктури часто відбувається занадто інтенсивне, а то й хижацьке використання землі й т.п.) ця форма власності породжує суперечність між інтересами власника землі й інтересами всього суспільства. Тому, поряд з приватною власністю, існує державна власність на землю, яка забезпечує реалізацію інтересів усього суспільства. Держава, встановлюючи для орендаторів довготривалі терміни користування землею, що їй належить, створює найбільш сприятливі умови для їхнього господарювання. Однак вона не може створити весь спектр умов для найкращої організації раціонального використання землі, адже не дає можливості поєднати в одній особі власника і виробника. Реалізація цієї можливості пов'язана із приватною власністю на землю. Паралельно із приватною та державною формами власності, у сільському господарстві існує і колективна власність на землю.

Водночас в умовах формування постіндустріального суспільства в аграрному секторі, як і в інших секторах економіки, з'являється інтелектуальна власність та набувають поширення різні її форми – особиста, індивідуальна приватна, колективна, корпоративна, державна власність. Як результат кооперації сільськогосподарського виробництва, фінансових структур та науки, в агропромисловому виробництві відбувається поширення агротехнопарків, інноваційних інкубаторів, венчурних підприємств, навчально-агропромислових дослідницьких центрів тощо. Крім того, виникають нові форми відносин між суб'єктами господарювання (наприклад, система спільного володіння інтелектуальним капіталом усіма інвесторами). Відбувається перехід до нового технологічного способу виробництва, коли основними джерелами економічного зростання стають знання та інформація. Спостерігається зростання питомої ваги розумової праці. Це свідчить про формування постіндустріальної економічної системи.

Усі згадані шляхи перетворення форм власності на землю і встановлення відповідності між ними та формами господарювання спрямовані на подолання відчуження безпосереднього виробника від вирішення суспільних завдань ефективного використання землі та створення багаторівневих механізмів контролю і розпорядження землею.

Таким чином, діалектика взаємозв'язку розвитку інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі полягає у тому, що розвиток відносин власності на землю призводить до змін і перетворень у системі економічних відносин, їх переходу до вищої стадії суспільно-економічного розвитку та появи нових суспільних форм функціонування економічних систем. У свою чергу, поява нових суспільних форм функціонування економічних систем обумовлює зміни у структурі відносин власності на землю, призводить до появи і панівного становища в аграрному секторі нових видів і форм власності, відображаючи соціально-економічну природу певної економічної системи.

Аналіз еволюції відносин власності на землю у різних економічних системах дає можливість зробити висновок, що їх розвитку характерні певні закономірності:

- 1) постійно відбувається розвиток і ускладнення форм власності;
- 2) кожна форма власності, виникнувши внаслідок дії певних обставин з припиненням їх дії повинна бути замінена іншою, більш адекватною новим умовам. Консервація розвитку форм власності призводить до застійних явищ, гальмування суспільних процесів;
- 3) поява більш розвинутої форми власності на землю не призводить до повного зникнення попередньої форми власності;
- 4) по мірі еволюції відносин власності на землю у напрямі усупільнення відбувається зближення інтересів протилежних класів, соціальних груп. І справді, доіндустріальна економічна система базувалися спочатку на власності пануючого класу на засоби виробництва (виробника), пізніше – на результаті його праці; індустріальна економічна система – лише на власності капіталіста на засоби виробництва, а постіндустріальна система – на власності самих працівників на свої унікальні здібності (відбувається поєднання капіталу і праці), соціальний статус людини тепер значною мірою визначається рівнем освіти;
- 5) розвиток сутнісної основи власності відбувається еволюційним шляхом, а зміна правової форми власності – інституційними інструментами;
- 6) кожному типові цивілізації притаманний специфічний для умов її розвитку домінуючий об'єкт власності, який відбиває досягнутий рівень розвитку продуктивної сили праці людини та відповідні формаційні особливості привласнення засобів і результатів виробництва. Так, в аграрній цивілізації домінуючим об'єктом власності була земля, яка завдяки розвитку продуктивної сили праці людини поступово перетворилася з колективної форми існування людини на відокремлений засіб її виробничої діяльності. У період розвитку індустріальної цивілізації домінуючим об'єктом власності стали створені людиною знаряддя виробництва, а необхідність високої їх концентрації зумовила розрив між працею і власністю. У результаті засоби виробництва набули форми капіталу. Принципово нові процеси у відносинах власності з'являються із становленням постіндустріальної цивілізації. Тут головним об'єктом власності стають інформація і знання. Крім того, матеріально-уречевлені засоби виробництва у процесі їхнього продуктивного використання працею людини набувають якісно нових соціальних ознак і перетворюються на продуктивну силу її праці, специфічний об'єкт її індивідуальної, персоніфікованої власності;
- 7) держава регулює приватну власність на землю та не допускає зосередження в одних руках занадто великих площ землі;
- 8) політика держави у сфері земельних відносин спрямована на консолідацію земель й укрупнення господарств (викуп малих господарств і продаж їх більш крупним, ліквідація черезсмулля).

Таким чином, як бачимо, протягом всієї історії людства відбувається розвиток відносин власності на землю, який тісно кореспондує із змінами інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем. Так, у доіндустріальній економічній системі мали місце общинна власність, експлуататорські види приватної власності та державна форма власності, як власність королів, царів, феодалів та інших можновладців. У економічних системах індустріального і постіндустріального типу, поряд із державною власністю на землю виникають і розвиваються колективні форми приватної власності. Тобто саморозвиток приватної власності відбувається у напрямі її усупільнення через трансформацію одноосібної форми капіталістичної приватної власності у її корпоративну форму.

Висновки. Діалектика взаємозв'язку розвитку інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі полягає у тому, що розвиток відносин власності

на землю призводить до змін і перетворень у системі економічних відносин, їх переходу до вищої стадії суспільно-економічного розвитку та появи нових суспільних форм функціонування економічних систем. У свою чергу, поява нових інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем обумовлює зміни у структурі відносин власності на землю, призводить до появи і панівного становища в аграрному секторі нових видів і форм власності, відображаючи соціально-економічну природу певної економічної системи.

На основі аналізу еволюції відносин власності на землю у різних економічних системах можна зробити висновок, що їх розвитку характерні певні закономірності: постійно відбувається розвиток і ускладнення форм власності; кожна форма власності за своєю природою є історична; поява більш розвинутої форми власності на землю не призводить до повного зникнення попередньої форми власності; по мірі еволюції відносин власності на землю у напрямі усупільнення відбувається зближення інтересів протилежних класів, соціальних груп; розвиток сутнісної основи власності відбувається еволюційним шляхом, а зміна правової форми власності – інституційними інструментами; кожному типові цивілізації притаманний специфічний для умов її розвитку домінуючий об'єкт власності, який відбиває досягнутий рівень розвитку продуктивної сили праці людини та відповідні формаційні особливості привласнення засобів і результатів виробництва; формування приватної власності на землю у постіндустріальному суспільстві відбувається переважно шляхом її купівлі; держава регулює приватну власність на землю та не допускає зосередження в одних руках занадто великих площ землі; політика держави у сфері земельних відносин спрямована на консолідацію земель й укрупнення господарств.

Список використаних джерел

1. Антіпова Л. І. Залучення зарубіжного досвіду організації земельно-орендних відносин. *Економіка АПК*. 2007. №1. С. 147-153.
2. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ : ТОВ «Інформаційні системи», 2015. 448 с.
3. Зарубіжний досвід: ринок земель сільськогосподарського призначення в Угорщині і перспективи його застосування в Україні. URL: <https://zsu.org.ua/40-2010-11-28-09-45-44/2010-11-28-10-00-48/631-2011-02-24-10-01-53>
4. Зінчук Т. О., Данкевич В. Є. Європейський досвід формування ринку сільськогосподарських земель. *Економіка АПК*. 2016. №12. С. 84-92.
5. Коник О., Мартин А. Польський досвід регулювання ринкових земельних відносин. URL : <http://zsu.org.ua/andrij-martin/90-2011-05-08-06-38-07>
6. Лойко С. В. Світовий досвід ринкового обігу земель. *Економіка АПК*. 2017. №5. С. 91-96.
7. Макаренко А. П. Теорія і практика державного регулювання в аграрній сфері : монографія. Київ : ННЦ «Інститут аграрної економіки» УААН, 2009. 620 с.
8. Назаренко В. І. Зарубежний опит функціонування земельного ринка. URL: <http://liberal.in.ua/daydzhest/zarubezhnyy-opit-funktsionirovaniya-zemelnogo-rinka.html>.
9. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи /за наук. ред. Л. Я. Новаковського. Київ : Аграр. наука, 2015. 48 с.
10. Ряснянська А. М. Світовий досвід формування власності на землю. Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. Вип. 7. С. 58-62.
11. Філоненко О. С. Аграрні відносини: зміст, розвиток, майбутнє. Київ : Урожай, 1996. 208 с.

References

1. Antipova, L. I. (2007) *Zaluchennya zarubizhnoho dosvidu orhanizatsiyi zemelno-orendnykh vidnosyn [Involvement of Foreign Experience in Organization of Land-Lease Relations]*. *Ekonomika APK*, 1. 147-153.
2. Haydutsky, P. I. (2015) *Ahrarna reforma L. D. Kuchmy v Ukrayini [Kuchma's Agrarian Reform in Ukraine]*. Kyiv : TOV «Informatsiyi systemy», 448 s.
3. *Zarubizhnyy dosvid: rynok zemel silskohospodarskoho pryznachennya v Uhorshchyni i perspektyvy yoho zastosuvannya v Ukrayini [Foreign experience: agricultural land market in Hungary and prospects of its application in Ukraine]*. URL: <https://zsu.org.ua/40-2010-11-28-09-45-44/2010-11-28-10-00-48/631-2011-02-24-10-01-53>
4. Zinchuk, T. O. & Dankevych, V. Ye. (2016) *Yevropeyskyy dosvid formuvannya rynku silskohospodarskykh zemel [The European Experience in the Formation of the Agricultural Land Market]*. *Ekonomika APK*, 12. 84-92.
5. Konyk, O. & Martin, A. *Polsky dosvid rehulyuvannya rynkovykh zemelnykh vidnosyn [Polish experience in regulation of market land relations]*. URL: <http://zsu.org.ua/andrij-martin/90-2011-05-08-06-38-07>.
6. Loyko, S. V. (2017) *Svitovyy dosvid rynkovoho obihu zemel [The world experience of market circulation of land]*. *Ekonomika APK*, 5. 91-96.
7. Makarenko, A. P. (2009) *Teoriya i praktyka derzhavnogo rehulyuvannya v ahrarniy sferi : monohrafiya [Theory and practice of state regulation in agrarian sphere: monograph]*. Kyiv : NNTS «Instytut ahrarnoyi ekonomiky» UAAN, 620 s.
8. Nazarenko, V. I. *Zarubezhnyy opit funktsionirovaniya zemelnogo rynku*. URL: <http://liberal.in.ua/daydzhest/zarubezhnyy-opit-funktsionirovaniya-zemelnogo-rinka.html>.
9. *Natsionalna dopovid shchodo zavershennya zemelnoyi reformy [National report on completing the land reform] /za nauk. red. L. Ya. Novakovskoho*. Kyiv: Ahrar. nauka, 2015. 48 s.
10. Ryasnyanska, A. M. (2015) *Svitovyy dosvid formuvannya vlasnosti na zemlyu [The world experience of land ownership]*. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky*, 7. 58-62.

11. *Filonenko, O. S. (1996) Ahrarni vidnosyny: zmist, rozvytok, maybutnye [Agrarian relations: content, development, future]. Kyiv : Urozhay, 208 s.*

ДАНИ ПРО АВТОРА

Шульга Ольга Антонівна, доцент кафедри економіки та гуманітарних наук, доцент, кандидат економічних наук, Одеська національна академія зв'язку імені О. С. Попова,
e-mail: shulga_olga_a@ukr.net

ДАНИЕ ОБ АВТОРЕ

Шульга Ольга Антоновна, доцент кафедры экономики и гуманитарных наук, доцент, кандидат экономических наук,
Одесская национальная академия связи имени А. С. Попова,
e-mail: shulga_olga_a@ukr.net

DATA ABOUT THE AUTHOR

Shulga Olga Antonivna, Associate Professor of the Department of Economics and Humanities, Associate Professor, Candidate of Science (Economics),
Odessa National Academy of Communications named after O. S. Popov,
e-mail: shulga_olga_a@ukr.net

Подано до редакції 18.03.2019
Прийнято до друку 28.03.2019